УДК 331.101.3:658

Володимир Андрійович Ткаченко,
д-р екон. наук, проф.
Дніпропетровський університет
імені Альфреда Нобеля,
Олена Василівна Гаращук,
канд. екон. наук, доц.
НДІ розвитку економіки
та суспільства, Дніпропетровськ

ПІДПРИЄМНИЦЬКИЙ ТРУД ЯК ПРИРОДНА МОТИВАЦІЙНА ФУНКЦІЯ ГОСПОДАРЮВАННЯ

У нашій свідомості, звичайно, відклалися давні стереотипи, що управління – це прийняття рішень. Це зовсім не так, а якби щось схоже на це і було, то навіть ідентифікуючи підприємницький труд з управлінським за цією спорідненою функцією, слід відзначити, що у складі підприємницького труда ця функція повинна спрацьовувати у напрямах і управління, і організації, і реалізації, і оподаткування, і правового захисту матеріально-грошових потоків.

Так, дійсно існує деяка схожість функціональних напрямів підприємницького і управлінського труда. Але тільки схожість, причому зовнішня. За змістом і природними ознаками підприємницький труд – це нова форма (новий вид) трудової діяльності і за змістом, і за напрямами цільової функції.

Слід також зазначити, що поведінка, як прояв природно визначених характеристик індивіда в системі сукупності індивідів, в якісному відношенні має дещо інший зміст, ніж коло суспільних настанов. У контексті поведінки діяльність індивіда розглядається через призму суспільних нормативів і співвідносно з визначеними настановами суспільства, з ціннісними орієнтаціями, що залишають особливий відтінок на здійснюваній індивідом діяльності відносно і незалежно від її конкретно-предметного змісту. Отже, індивід є суб'єктом праці відносно визначеної природної характеристики і в той же час відносно середовища (суспільства), в якому він функціонує.

Діяльність, дія, труд як процес, трудова діяльність, якщо розглядати їх відокремлено від контексту поведінки індивіда, спрямовані на досягнення визначеної мети і підпорядковані переважно саме цій меті, але водночас зазнають впливу як певних норм, які організовують досягнення мети, регулюють процес реалізації діяльності, так і впливу поведінки окремих суб'єктів і загалом суспільства [1].

Розглядаючи різні форми діяльності людини як відображення настанов «першого і фундаментального закону природи» в контексті її свідомості та волі, ми не маємо права виступати як проти протиставлення людської суб'єктивності об'єктивним формам діяльності людей, так і проти їх ототожнення. Саморегулювальна діяльність людини за «першим і фундаментальним законом природи» – не автономний процес. Її слід розглядати, перш за все, як відображення змісту середовища, в якому живе людина, що і зумовлює трансформацію навколишнього середовища. Самореалізаційна активність людини, утворена на підґрунті такого переродження, стає необхідною умовою подальшого вдосконалення та розвитку її діяльності з регулювання процесів, що відбуваються у суспільстві в процесі його трансформування відповідно до розвитку природних процесів. Отже вона піддається мотиваційному регулюванню.

Вирішуючи питання про роль самодіяльної активності людей за «першим і фундаментальним законом природи» у свідомому регулюванні об'єктивних процесів, слід пам'ятати, що вона передує практиці трансформації життєвих умов. Але слід наголосити, що ідея первинності діяльності людини (стосовно об'єктивного наслідку цієї діяльності) має сенс лише в межах визнання вирішальної ролі об'єктивного довкілля у діяльності людини, бо ідея активності людської діяльності стосовно навколишнього

© В.А. Ткаченко, О.В. Гаращук, 2011

світу набуває науковості лише тоді, коли мова йде про конкретні зміни, а не про розвиток суспільства в цілому.

У межах окремого акту (із свідомого врегулювання об'єктивних процесів) діяльність людини виступає як первинне, вихідне, а її реалізація – як вторинне, як наслідок. Відповідність між об'єктивним результатом діяльності людини та власне самою її діяльністю характеризується спрямованістю дій, бо процес відбувається від дії до дії, націленої на предмет (результат) діяльності, у чітко визначеному напрямі [2].

Якщо об'єктивний світ (довкілля) віддзеркалюється у людській діяльності, відбувається зміна її форм прояву і самоактивності. А коли визначається відображення активної діяльності людини у зовнішньому середовищі, в якому функціонує людина, відбувається перехід від управління людини собою до управління процесами діяльності і опосередковано процесами функціонування довкілля. Цей перехід є свідомим регулюванням процесів у матеріальному світі і теж піддається мотиваційному впливу.

Єдине, що може врятувати людину від такого стану і забезпечити певне узгодження «природного права» за «першим і фундаментальним законом природи», – це (теж природна риса) можливість взаємного самообмеження людей і водночас спільного делегування ними їх «природного права» на самозахист і коригування певній особі, групі осіб, владній інституції, суспільству.

Саме з цього, згідно з указаною логікою, розпочинається формування влади, і це є «другим законом природи», згідно з яким людина може відмовитися від свого «природного права» і задовольнитися таким обсягом свободи відносно інших людей, який вона дозволила б іншим відносно себе.

Взагалі, людям властиве «невгамовне бажання влади» як гарантії добробуту і самоствердження. Але на «індивідуальному» рівні такої влади досягти практично неможливо (власне такі спроби і піддають жару отому стану «війни кожного проти кожного»). Залишається тільки шлях об'єднання, коли людина відмовляється від власних «природних прав» заради отримання надійної гарантії самоствердження, звеличення і накопичення. Отож від «існування, звеличення і захисту» трансформуємося до «самоствердження, звеличення і накопичення», що водночас є і показником зростання як такого, і показником якості діяльності [3].

Самоствердження людини у навколишній діяльності є природним відображенням її у самій собі.

Перетворюючи довкілля відповідно до перероджения форм своєї власної діяльності на основі використання інтелектуального потенціалу, індивід реалізує у ньому свої прагнення, свої пристрасті, стверджує свою сутність (самого себе). Його життєдіяльність взагалі перетворюється на діяльність зокрема, яка у повному обсязі спрямована на зміну навколишнього середовища. Діяльність людини на основі реалізації як власного, так і суспільного інтелектуального потенціалу – це єдине джерело спрямованої перебудови суспільства, єдиний струмок, по якому суб'єктивне потрапляє в об'єктивний світ, це найважливіший мотиваційний чинник.

Не використовуючи свій інтелектуальний потенціал, і таким чином не збільшуючи його рівень, людина не може опанувати умови свого життя у навколишньому середовищі. Як суб'єкт діяльності взагалі людина спроможна реалізувати себе у незалежній від неї зовнішній об'єктивності лише на підґрунті своєї діяльності, на основі використання інтелектуального потенціалу.

Діяльність людини взагалі і діяльність людини щодо зміни процесів функціонування навколишнього середовища необхідно розглядати як в аспекті їх єдності, так і в аспекті їх відмінностей. Бо, по-перше, людина і об'єктивне довкілля виступають як єдність протилежностей, оскільки за «першим і фундаментальним законом природи» людина діє за принципом «сам за себе і сам для себе», але за «другим законом природи» людина – невід'ємна складова навколишнього середовища, у тому числі суспільства, в якому вона мешкає; по-друге, і людина, і довкілля ніколи не втрачають якісних відмінностей між собою, а отже, жодний їх зв'язок не включає їх специфічних особливостей стосовно один одного.

Свідоме регулювання матеріальних

процесів довкілля необхідно розглядати як діалектичний перехід від перебудови людиною самої себе до практики перебудови умов її життя. У русі від свідомості та волі людини до світу матеріальних процесів і полягає діалектичний перехід, якщо практичні процеси здійснюються у чіткій відповідності з метою, яку ставить людина, не відокремлюються від неї, її зацікавлень та уподобань, а навпаки, визначають їх повніше і конкретніше.

Отже, на стадії практики трансформації людиною самої себе до рівня навколишнього середовища суб'єктивне (зміна людиною самої себе) і об'єктивне (зміна навколишнього середовища) репрезентовані разом, без диференціації, а на стадії практики трансформації навколишнього середовища вони розмежовуються. Звичайно, за умови, що відбувається не відокремлення об'єктивних перетворень довкілля від суб'єктивних прагнень та намірів людини, а виділення сенсу людської діяльності.

Спрямованість людської практики на навколишнє середовище не означає будь-якого відмежування від прагнень та мети людини, навпаки, чим повніше та ширше людська сутність реалізується у її діяльності як такій, тим повніше вона відображається у результатах трансформації суспільства. Свідоме регулювання цих процесів починається з того, що людина, пізнаючи навколишнє середовище, усвідомлює своє місце і роль у ньому, а з визначенням їх мобілізує свій біоенергетичний потенціал на обгрунтування усвідомленого відносно рівня свого інтелектуального потенціалу.

Особисто спрямоване зростання індивідуального інтелектуального потенціалу є першою формою свідомого регулювання матеріальних процесів, початок руху до свідомої зміни і своєї ролі в суспільстві, і навколишнього середовища, в якому функціонує індивід як самокерована біоенергоінформаційна система. Саме з цього етапу розпочинається розумно усвідомлена диверсифікація людини у саму себе.

Здійснюючи усвідомлену диверсифікацію у саму себе, удосконалюючи саму себе, форми своєї духовної і матеріальної діяльності, людина опосередковано, через втілення результатів діяльності розпочинає диверсифікацію у навколишнє середовище, змінюючи його відповідно до мети свого усвідомлення. Процес свідомої перебудови чи зміни матеріального середовища, в якому функціонує людина як біоенергоінформаційна система, може бути репрезентованим як рух від практики пізнання, усвідомлення пізнаного і обгрунтування усвідомленого в самому собі до практики спрямованих змін на основі нових знань про навколишнє середовище і суспільство в цілому.

Визначаючи дві сторони практичного процесу – зміну людиною самої себе і зміну опосередковано навколишнього середовища, – не слід забувати, що рух цих фаз неможливо уявити як просту послідовність подій. Творча діяльність індивіда щодо зміни самого себе та щодо навколишніх процесів зовнішньої реальності відбувається у тісному взаємозв'язку і взаємообумовлено, у певній єдності, утворюючи, відповідно, ціле.

Практика трансформування людиною об'єктивних форм своєї діяльності постає вихідним чинником трансформування матеріального світу. А якою мірою вона ґрунтується на результатах саморегульованої діяльності людини, залежить від якості цієї діяльності, адекватності довкіллю та зацікавленості в досягненні мети, оскільки успіх останньої в управлінні процесами, що відбуваються в навколишньому середовищі і суспільстві, як правило, є адекватним рівню інтелектуального потенціалу індивіда і суспільства. Ефективність діяльності людини щодо управління собою адекватна ефективності діяльності людини щодо управління матеріальними процесами.

Але ні взаємозалежність, ні взаємозв'язок творчої діяльності людини на себе та опосередковано щодо перебудови навколишнього середовища не включає специфіки цих двох форм практики щодо ініціативної економічної діяльності та підприємництва, де творча діяльність індивіда виступає як засіб, а не як мета. Головне тут полягає у тому, що зміни у суспільстві та навколишньому середовищі відбуваються відповідно до змін форм діяльності людей взагалі.

Свідоме регулювання об'єктивних процесів немає сенсу репрезентувати дослівно як проникнення суб'єктивного в об'єктивне. Ініціативна творча діяльність щодо зміни навколишнього середовища є діяльністю індивіда лише настільки, наскільки структура довкілля відповідає ініціативній творчій діяльності (її напряму), пов'язана з методологією творчої діяльності та адекватна її потребам і меті. Але, незважаючи на це, вони не тотожні, бо ініціативна творча діяльність щодо зміни навколишнього середовища існує зовні й незалежно від свідомості та волі індивіда.

Факт зумовленості опосередкованого впливу ініціативної творчої діяльності суб'єкта на зміни в навколишньому середовищі не може бути підставою судження про тотожність суб'єкта та об'єкта. Свідомо регульовані з боку організованого суспільства об'єктивні процеси можуть повністю відповідати потребам людини, але про збіг одного й іншого не може бути мови. Ступінь свідомо регульованої організації соціальних та природних процесів завжди збігається з рівнем розвитку творчої діяльності людини як такої. Складніші та масштабніші потреби людей визначають, відповідно, мету і форми діяльності, що зумовлює більш розвинену суб'єктивну сутність людини та, відповідно, досконалішу організацію її буття і суспільства в цілому [4].

На сучасному рівні розвитку організованого суспільства форми людської діяльності взагалі характеризуються високим рівнем складності і розгалуженою структурою. Об'єктивний результат діяльності суб'єкта також являє собою складне системне утворення.

Виходячи з цього окремим і цікавим є питання щодо «природності» або «протиприродності» такого утворення, як сучасне організоване суспільство.

Ми вже підходимо у своїх міркуваннях до того визначення, що природні, за «першим і фундаментальним законом природи», властивості людей самі по собі є суперечливими і неоднозначними. Адже такі «закони природи», як рівність, помірність, справедливість і милосердя, а також узагальнююче правило робити іншим так, як мало б робитися нам, самі по собі, без остраху перед певною владою, яка б спричинила повагу до них, суперечать тим, нашим, теж природним потягам, які ведуть нас до пристрастей, гордовитості, потягу до звеличення, збагачення і накопичення.

Таке протиріччя у межах «першого і фундаментального закону природи» – найхарактерніший доказ того, що на одних природних законах, якщо ми ще нічого «іншого» не пізнали, гідне життя побудувати неможливо.

Отже, закони організованого суспільства мають, безумовно, «протиприродний» характер, тому і організоване суспільство є системою (вірніше сукупністю систем) протиприродною. Організоване суспільство – яскравий доказ впливу ініціативної творчої діяльності людини на навколишнє середовище.

Але не слід забувати, що закони суспільства не могли з'явитися обіч природних законів. Вони містять один одного, а тому і за формою, і за змістом повинні бути однорідними. Ученими давно вже визначено, що закони природи є частиною організованого громадянського суспільства на всіх континентах Земної кулі і, навпаки, суспільне громадянське законодавство в усіх країнах світу є частиною похідних велінь природи.

Так, на арені творчої ініціативної діяльності людей, яка опосередковано формувала навколишнє середовище, з'явилося організоване громадянське суспільство як вияв змісту прагнень маси індивідів щодо кращого свого існування, звеличення і самоствердження.

Це ще один доказ того, що діяльність людини за «першим і фундаментальним законом природи», яка спрямована на трансформування дійсності у навколишнє середовище, є абсолютною і в розумінні важливості, і в розумінні неповноти охоплення цією діяльністю реальної дійсності. Вона – лише вираження самого факту адекватності результату діяльності її меті. Якщо створене людиною організоване суспільство відповідає її прагненням, намірам і цілям (меті), то такий підсумок

регулювання об’єктивних процесів має абсолютний характер. Він абсолютний у тому значенні, що виявляється профільтрованим усвідомленою діяльністю людини.

Але ж відомо, що усвідомлене регулювання об’єктивної діяльності має теж відносний характер. Як відзначено вище, людина не в змозі охопити предмет, зміст і наслідки своєї діяльності повністю. І справа не лише у безмежності Всесвіту. Тут існують і суб’єктивні причини. Справа в тому, що конкретно-історична зумовленість мети залежить виключно від рівня пізнання людиною навколишнього середовища. А як відомо, у кожний конкретний проміжок часу пізнання лімітоване досягнутим рівнем наукового обґрунтування усвідомленого пізнання, тобто новими знаннями. Обмеженість «пізнаного – усвідомленого – науково обґрунтованого» зумовлює відповідну обмеженість і індивідуальної творчої діяльності людини, особливо щодо регулювання процесів розвитку навколишнього середовища взагалі і організованого суспільства зокрема.

Щодо індивідуальної економічної діяльності індивіда в організованому суспільстві та підприємництва як такого, то відносність усвідомленого регулювання об’єктивних процесів збільшується, бо вона зумовлена більше тим, що у навколишньому середовищі існують взаємообумовленості, які діяльність людини протягом певного проміжку часу змінити не в змозі. А об’єктивні форми цих взаємообумовленостей такі, що людина може їх пізнати, усвідомити, використовувати, але змінити не спроможна.

Ось чому виконати зворотну дію, тобто ототожнити поняття «праця» і «підприємництво», ми не можемо. По-перше, через те, що цей підхід перебуває у протиріччі із законами еволюції і постулатами причинно-наслідкових зв’язків; по-друге, при загальній схожості праці і підприємництва, в основі яких лежить труд, вони мають, як відзначено вище, цілий ряд принципових відмінностей, які не дозволяють поставити між цими категоріями знак рівності.

Якщо праця являє собою здебільшого процеси взаємодії людини з природою, то підприємництво – взаємодію індивіда з економічною системою і собі подібними в межах цієї ж взаємодії. Причому, виходячи з попередніх міркувань, з економічною системою в цілому, а не із системою управління виробничими процесами, соціальною сферою чи підприємством (фірмою) зокрема.

У той же час, на відміну від труда як підґрунтя праці і підприємництва, менеджменту як управлінського труда, підприємництв як більш складної сукупності соціально-економічних процесів, притаманні взаємозв’язки з факторами природного мікросередовища (праця), соціально-політичними факторами (управління, менеджмент) і з факторами макросередовища (навколишнє середовище). І кожен з них має притаманний тільки йому мотиваційний сенс.

Саме через це творча діяльність взагалі, якщо вона відбувається в напрямі навколишнього середовища як конкурентного ринкового довкілля, має набагато менше схожості (тотожності) з трудовою діяльністю як такою.

Якщо труд – це неодмінно цілеполягання, підґрунтям якого є заданість дій і досить високий рівень передбачення результату, то названий вектор підприємництва, який теж передбачає цілеполягання і деяку, хоча і менш жорстку, заданість і передбачення дій, але на відміну від трудової діяльності, зокрема, з повним непередбаченням результатів. Ні, звичайно, кожен підприємець має надію і у сні бачить результат. Але мова йде не про відсутність логічного взаємозв’язку між внутріфірмовим менеджментом, факторами впливу навколишнього середовища у вигляді конкурентної боротьби і відповідними діями підприємця, націленими на отримання бажаного результату на основі розрахованої моделі підприємницької поведінки у конкретному ринковому середовищі. Більше того, всі ми розуміємо, якби подібного взаємозв’язку не існувало, то відсутні були б і підстави для функціонування ринкової економіки. Але дійсність засвідчує і підтверджує, що ця логічна обумовленість спрацьовує скоріше як закономірність, а не як випад-

ковість.

Говорити відносно коректності такого висновку можна лише з позиції використання в економіці закону великих чисел, коли в кожному конкретному випадку запрограмований підприємцем результат діяльності може зіткнутися з такими перепонами зі сторони навколишнього середовища, які зводять ступінь його передбачення до досить малих величин.

Але коли мова заходить про підприємництво на макрорівні, то ступінь передбачення його сукупного результату помітно підвищується, причому вплив фактора невизначеності, обумовлений зовнішнім середовищем, нівелюється.

Пояснити це можна тим, що підприємництво в цілому значно краще пристосовується до вимог об'єктивних економічних законів, ніж окремий підприємець чи фірма пристосовуються до наслідків цих законів, узагальнених і конкретизованих щодо середовища, часу та інших привхідних обставин.

У межах аналізу узагальнених характеристик і відмінностей творчої діяльності індивіда взагалі і підприємництва як такого, який повинен вивести дослідження на проблеми взаємообумовленості і разом з тим специфічності процесів їх мотивації, важливим є виявлення саме відмінностей між творчою діяльністю як такою і підприємництвом, які узагальнені залежно від рівня творчості як у діяльності взагалі, так і підприємництві як такому, за умови різної ємності коридору технологічної свободи, в якому відбуваються ці процеси. Під технологічною свободою в даному випадку розуміється свобода вибору і прийняття рішень у творчій діяльності взагалі і підприємництві як такому, за умови, що це не вступає у протиріччя з технологічною базою і організаційним визначенням цих процесів.

Між ступенями цієї свободи, можливостями творчості у підприємництві і ступенем невизначеності їх результатів існує досить суттєва залежність, яка реалізується через опосередкування закономірності: чим вище ступінь свободи вибору і прийняття рішень, тим більше можливостей для творчості як у діяльності, так і у підприємництві.

Але разом з тим у наявності тут значно більший ступінь непередбачуваності результатів як діяльності, так і підприємництва. При цьому зростання ступеня свободи і творчості, які допомагають досягненню більшого і кращого результату, може як реалізувати цю мету, так і мати зворотний ефект. Пов'язано це з тим, що нарощування ступеня свободи і творчості спричиняє зростання ступеня непередбачуваності результату діяльності, а також рівня ризику.

Ризик полягає у тому, що нові результати творчості викликають, як правило, евристичні рішення, які призводять, у свою чергу, до нетрадиційних підходів як у процесах діяльності, так і у підприємництві, виходячи за межі стандартних дій, що підвищує ймовірність як виграшу, так і програшу порівняно з традиційно стабільними результатами діяльності за класичними технологіями.

І все ж таки реалізація розглянутого взаємозв'яку, який вірний і відносно діяльності, і відносно підприємництва, має разом з тим і суттєві відмінності, які притаманні тому чи іншому виду діяльності. І похідною для них є різниця у сутності творчої діяльності як такої і підприємництва.

Різницю між творчою діяльністю і підприємництвом можна було б визначити через механізм взаємообумовленого функціонування моделей діяльності і підприємництва. У спрощеному вигляді модель діяльності може бути визначена як «людина – природа» або «людина – довкілля». Ступінь кваліфікації труда при цьому, складність засобів труда, а також технологічні прийоми не мають впливу на достовірність схеми, тому що у будь-якому випадку мова йде про труд як процес взаємоспілкування людини з природою або довкіллям. Зміст труда, його продуктивний чи репродуктивний характер теж нічого не змінюють у даній схемі, яка і запевняє у тому, що не тільки окремий індивід, взаємодіючий з природою, не в змозі стати підприємцем без необхідних додаткових умов, а його труд перевтілитися у підприємницький труд, але і сукупність

труда багатьох людей не в змозі наблизитися до підприємництва, як би завзято вони не трудилися і як би тісно не були взаємопов'язані між собою через кооперування і поділ праці.

Щоб змоделювати елементарну схему підприємництва, досить до горизонталі «людина – природа» додати вертикаль «людина – навколишнє середовище». Ми отримаємо складну тривимірну модель підприємництва, бо якщо є горизонталь і вертикаль, то це вже система, якій потрібне управління, тобто третій вимір.

До найбільш соціально й економічно значущих і в той же час суперечливих, неоднозначних у своїй оцінці явищ цивілізації, але які найбільш повно визначають сутність діяльності і підприємництва, слід віднести проблему партнерства труда і капіталу, який розглядається як фактор позитивної взаємообумовленості мотивації труда і творчого підприємницького труда.

Окрім того, що вказана проблема надзвичайно складна як для теоретичного дослідження, так і для практичного її втілення, вона набуває надзвичайної значущості в умовах трансформування, зміни формації суспільства, бо в цих аномальних умовах завбачити ефективну і взаємообумовлену мотивацію діяльності як такої і тим більше підприємництва, та ще й у контексті соціально-економічного партнерства труда і капіталу, можливо лише через призму результатів наукового дослідження.

Література

1. Ткаченко В.А. Інтелектуальний потенціал в основі виробничих сил і виробничих відносин: моногр. / В.А. Ткаченко. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2008. – 274 с.

2. Управління людськими ресурсами: філософські засади: навч. посібник / В.Г. Воронкова та ін.; за ред. В.Г. Воронкової. – К.: Професіонал, 2006. – 576 с.

3. Дементьев В.В. Власть: экономический анализ / В.В. Дементьев. – Донецк: Каштан, 2003. – 200 с.

4. Чимшит С.И. Управление потенциалом сложных социально-экономических систем: моногр. / под науч. ред. В.А. Ткаченко. – Дніпропетровськ: Моноліт, 2008. – 362 с.

5. Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2006. – Вип. 213. – Т. IV. – С. 1431-1440.